

SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA'NIN TARİH ANLAYIŞI

Ayдын Efe*

Özet

Bu makalede, Süleyman Hüsnü Paşa'nın "Tarih Anlayışı" incelenmiştir. Süleyman Hüsnü Paşa'nın tarih anlayışı, Târih-i Âlem adlı eserinden faydalanılarak ortaya konuldu. Netice itibariyle Süleyman Hüsnü Paşa'nın "Öğretici ve Araştırmacı Tarih Anlayışı"na sahip olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Hüsnü Paşa, Tarih Anlayışı, Târih-i Âlem, Türk Tarihi, Milliyetçilik

Abstract

In this article the opinion of history of Süleyman Hüsnü Pasha has been searched. Süleyman Hüsnü Pasha's history of opinion has been found out by studying on his "Târih-i Âlem (History of The World)." As a result it has been understood that he has didactic and inquistive opinion of history.

Key Words: Süleyman Hüsnü Pasha, The Opinion of History, Târih-i Âlem (History of The World), Turkish History, Nationalizm.

Giriş

Süleyman Hüsnü Paşa; tarih, dil, din vs. konularda eserler vermiş bir Türk münevveridir. Ancak o, daha çok Türk Tarihi ile yakın alakasından dolayı bilinmekte ve tanınmaktadır. Bu sebeple, Süleyman Hüsnü Paşa'nın "tarih anlayışı"nı ortaya koymak üzere, Târih-i Âlem adlı eseri incelendi.

A-Hayati

Süleyman Hüsnü Paşa, 9 Ekim 1838 günü İstanbul'un Molla Gürani semtinde yedi aylık olarak doğmuştur.¹ Mahlasları, İstanbulî ve Hüsnî'dir.²

* Saltukbey İlköğretim Okulu Tarih Öğretmeni, Tarih Uzmanı-ERZURUM.

¹ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Portreler*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s. 241; Fethi Tevetoğlu, *Süleyman Paşa*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s. 1; Abdullah Hüsnü Erol Özbilgen, *Müşir Süleyman Hüsnü Paşa*, İstanbul 1997, Basılmamış Doktora Tezi, s. 1.

² Özbilgen, *a.g.e.*, s. 1, Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, II, Meral Yay., İstanbul 1972, s. 370-371

Süleyman Hüsnü, muhtelif “Mekâtib-i İptidâiye” ve Darülmaarif’te ilk öğrenimini tamamladıktan sonra, Arapça ve Farsça öğrenmek için Beyazıt Camii müderrislerinden Mudurnulu İsmail Efendi’den ders almıştır. 1853’te Maçka’daki Askerî İdâdi Mektebi’ne, 1856’da Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şâhâne denilen Harp Okulu’na girmiş ve 1859 yılında bu okulu bitirmiştir.³ Teğmen rütbesiyle subay çıkmış; o tarihte Bosna’daki II. Ordu V. Talia Taburunun IV. Bölüğüne atanmıştır.⁴

1869 Şubatında Mekteb-i Harbiye Münşeat Müdürlüğü’ne, birkaç yıl sonra da aynı okulun Münşeat ve Tarih Öğretmenliğine atanmıştır.⁵ Harbiye öğrencilerine verdiği ve bambaşka görüş açısından okuttuğu tarih dersleri ile parladı. Kendisi de edip olan Süleyman Bey, Yeni Osmanlıların çoğunu oluşturan ünlü edebiyatçılarla arkadaştı.⁶

Yeni Osmanlıların İstanbul’daki asker üyesi Albay Süleyman Bey, 21 Temmuz 1872’de Mirliya (Tuğgeneral) rütbesiyle Askeri Mektepler İkinci (Muavin) Nazırlığı ve Ders Nazırlığı’na tayin edilmiştir. 1873’de Askeri Mektepler Nezareti müstakil olarak Süleyman Paşa’nın yönetimine verildi.⁷

Askeri Mektepler Nazırlığı döneminde askerî orta ve yüksek okulların programlarını yeniden düzenledi. Tarih ve edebiyat gibi kültür derslerine ağırlık verdi. Subay adaylarına, Selçuklu-Osmanlı öncesinde de çok büyük bir tarihe sahip olduğumuz, Türklerin tarihin büyük ve Türkçe’nin üstün bir dil olduğu, bir müddetten beri dünyada payımızın azaldığı, Türk milletinin buna müstahak bulunmadığı yolundaki fikirleri, çok etkili oldu.⁸

Süleyman Paşa, ilk hizmetlerini Askerî Mektepler Nazırı iken verdi. Türkiye’nin maarif ve askerlik tarihinde mühim bir yeri olan askerî rüştiye mektepleri, Paşa’nın kurup tanzim ettiği kültür müesseseleridir. Paşa, bu mektepleri millî-askerî terbiyeyi kudretli geliştirerek birer müessese haline koymuş, bizzat hazırladığı programlarda “millî lisan” ve “millî tarihi” birinci

³ Öztuna, *a.g.e.*, s. 241; Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 2

⁴ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 2

⁵ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 6

⁶ Öztuna, *a.g.e.*, s. 241

⁷ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 12-13

⁸ Öztuna, *a.g.e.*, s. 242

planda tutarak Türk çocuklarının millî bir ruhla yetişmelerini sağlamıştır.⁹ Paşa'nın eğitim sistemi Sultan Abdülhamit döneminde de uygulanmıştır. İlk eğitimden hemen sonra yatılı öğrenci kabul eden bir askerî okullar sistemi yürürlükte idi.¹⁰

Sultan Abdülaziz'e karşı Mayıs 1876'da yapılan tahttan indirme harekâtında, Süleyman Paşa'nın komutasındaki Harbiye öğrencileri ilk rolü oynadı.¹¹ Paşa'yı merkezden uzaklaştırmak isteyen II. Abdülhamit, 27 Aralık 1876'da onu müşirliğe yükselterek Ahmet Muhtar Paşa'nın yerine Bosna-Hersek Komutanlığına tayin etmişti.¹² Paşa, 28 Eylül 1877'de Müşir Mehmet Ali Paşa'nın yerine Tuna Cephesi Başkumandanlığına atandı. Burada başarısızlığı dolayısıyla 17 Şubat 1878'de savaş suçlusu olarak tutuklanıp Divân-ı Harbe çıkarıldı.¹³ Yapılan sorgu ve duruşmalar sonucu 4 Ocak 1879'da rütbesinin alınmasına ve altı yıl müddetle sürgünde kalmasına dair Hükm-i Örfî, Süleyman Paşa'ya bildirilmiş ve mahkemeden bir buçuk ay sonra Bağdat'a sürülmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴

Mahkumiyetinin gerçek sebebinin Sultan Abdülaziz darbesindeki rolü olduğu iddia edilmektedir.¹⁵ Süleyman Paşa, 7 Ağustos 1892 günü Bağdat'ta vefat ederek, Oniki İmamdan İmam Musa Kâzım Camii içinde bulunan Ebu Yusuf Mescidinin giriş kısmına defnedildi.¹⁶

B-Eserleri

Süleyman Paşa, Türklük fikrine hizmet etmiş bir tarihçidir.¹⁷ Türk tarihi ve diline ait önemli eserler veren Paşa, Ahmet Vefik Paşa'dan sonra, ilmî

⁹ Banarlı, *a.g.e.*, s. 1070

¹⁰ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, İletişim Yay., İstanbul 1995, s. 57.

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yay., İstanbul 1973, s. 272.

¹² Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 43.

¹³ Öztuna, *a.g.e.*, s. 247.

¹⁴ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁵ Öztuna, *a.g.e.*, s. 247.

¹⁶ Bursalı Mehmet, *a.g.e.*, s. 370; Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁷ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 1998, s. 48; Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 45.

Türkçülüğün ikinci siması olarak görülmektedir.¹⁸ İlmî Türkçü Süleyman Paşa, tanınmış Türkiyatçı Fransız De Guignes'in tesirinde kalmıştır.¹⁹

Süleyman Paşa'nın eserleri şunlardır:²⁰

1. *Mebânîül-İnşâ*: Osmanlı edebiyat kaidelerini bildiren iki ciltlik bir eserdir.²¹ Bu özet eserde, Fenelan, Napoleon, Racine ve Volney'den seçme parçalar bulunmaktadır.²²

2. *İrâde-i Cüz'iyeye Risâlesi*: Süleyman Paşa'nın ilk eseri olup, Akkermanî Mehmed bin Mustafa Efendi'nin Arapça eserinin *İrâde-i Cüz'iyeye Risâlesi* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş şeklidir. Sekiz fasıldan oluşan kırk sayfalık kitap, 25 Cemâziyelevvel 1283/1868'de basılmıştır.²³

3. *İlm-i Hâl-i Sagir*: 130 sayfalık eser, 1871'de Matbaa-i Amire'de basılmıştır.²⁴ İslam dini üzerine yazdıkları halde Arapça ve Acemce kelime ve terkiplere mümkün olduğu kadar yer verilmemesi bilhassa dikkat çeker.²⁵ Mesela; Allah'ı anlatırken; "Birdir, kendisinin hiç ortağı, yardımcısı ve benzeri yoktur; dünyada gördüğümüz ve bildiğimiz şeylerden hiçbir şey ona benzemez... Anadan, babadan, oğuldan, kızdan, karıdan, uykudan, uyuklamadan, yemeden, içmeden, gülmeden, ağlamadan, sevinmeden, yerinmeden beridir" der.²⁶

4. *İlm-i Hâl-i Kebir*: 40 sayfadan ibaret olup, 1873 tarihlidir.²⁷

5. *Sarf-ı Türkî*: Bu gramer kitabını, Türkçe'yi ayrı bir dil olarak kabul ettiği için *Sarf-ı Türkî* diye isimlendirmiştir. Süleyman Paşa, bu konudaki görüşünü Rezaizâde Ekrem'e yazdığı bir mektupta; "Osmanlı edebiyatı sözü yanlış; dilimize Osmanlı dili, milletimize Osmanlı milleti denilemez, Osmanlı tabiri devletin adıdır; milletimizin adı sadece Türk'tür. Bu sebeple lisanımıza

¹⁸ "Millî Şuura Doğru", *Orkun Dergisi*, Sayı 17, Temmuz 1999, s. 36.

¹⁹ Hüseyin Nihal Atsız, *En Sinsi Tehlike*, Baysan Yay., İstanbul 1992, s. 62.

²⁰ Bazı kaynaklarda, sadece eserlerinin adı geçmekte ve teferruat verilmemektedir. Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar-Üçbin Türk ve İslâm Müellifi*, ts., s. 462-463.

²¹ Bursalı Mehmet, *a.g.e.*, s. 370

²² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 80.

²³ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

²⁴ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 94.

²⁵ Banarlı, *a.g.e.*, s. 1072.

²⁶ Akçura, *a.g.e.*, s. 48; Akçura, *Yeni Türk*, s. 46.

²⁷ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 74.

Türk dili ve edebiyatımıza da Türk edebiyatı demek lazımdır” cümleleriyle dile getirmektedir.²⁸

6.Umdetü'l-Hakayık: Bu eser, Namık Kemal'in isteği üzerine kaleme alınmış harp hatıralarıdır. Altı cilttir.²⁹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine dair mufassal taribtir.³⁰

7.Hiss-i İnkılâb: Paşa'nın milliyetçi yönünü yansıtan ve ölümünden sonra basılan bir eserdir.³¹ 64 sayfalık bu kitapta, Harp Okulu öğrencilerinin de iştirak ettirildiği askeri kuşatmayla Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi ve V. Murat'ın tahta çıkarılışı vakası uzun uzadıya anlatılmaktadır.³²

8.Târih-i Âlem: Askeri Okullar Nazırı olduğu sırada yazdığı ders kitapları ile Türkçülüğü öğretime sokan Süleyman Paşa, Târih-i Âlem'de Türk tarihine geniş yer vererek³³ İslam'dan önceki Türklerden Hunlara bu eserle dikkat çekmiştir.³⁴ Türk tarihçiliğinde, Avrupalı yazarlara dayanarak İslam öncesi Türklere ait bir bölümü ilk kez ele alan Süleyman Paşa'dır.³⁵

Süleyman Paşa'nın, “Temellük-i Arâzî Lâyihası” ve “Hıttâ-i İrakiyye Lâyihası” adlarıyla iki adet basılmamış layihası vardır.³⁶ Hazırlanmakta olan kitapları ise; “Târih-i Umûmî, Kurûn-i Vusta”, “Devlet-i Âliyye Târih-i Askeriyesi” ve “Kıtaât-ı Hamse-i Cihân Coğrafyası” olarak belirtilmiştir.³⁷

Süleyman Paşa'nın mahkemesine ait bilgileri de, oğlu Süleyman Sami Bey bir kitap halinde “Süleyman Paşa Muhakemesi” ismiyle neşretmiştir.³⁸

²⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, M.E.B. Yay., İstanbul 1996, s. 8-9; Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 191-192.

²⁹ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

³⁰ Bursalı Mehmet, *a.g.e.*, s. 370.

³¹ Oba, *a.g.e.*, s.192; Banarlı, *a.g.e.*, s. 1071.

³² Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 102-103.

³³ H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1994, s. 210.

³⁴ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKA. Enstitüsü Yay., Ankara 1996, s. 256.

³⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK. Yay., Ankara 1996, s. 345.

³⁶ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 267-268

³⁷ *Tarih-i Alem*, İstanbul 3 Cemaziyelevvel 1293.

³⁸ Süleyman Sami Bey, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, İstanbul 1328, Matbaa-i Ebuzyiya.

C-Târih-i Âlem Ve Süleyman Paşa'nın Tarih Anlayışı

Târih-i Âlem'in orijinal nüshası 1876'da basılmıştır. Süleyman Paşa, Târih-i Âlem'in yazılış sebepleri hakkında, önsözde şöyle der: "Askeri okullarda okutulan Târih-i Umûmî'nin yabancı dillerden aynen aktarılması sebebiyle İslam'a ve milli ahlaka uymaması; Eski Çağlar Bölümünün de ancak bazı kısımları yabancı kaynaklardan tercüme edilerek aktarılması dolayısıyla, şimdiye kadar maksada uygun sonuç alınmamıştı. İslâm gelenek ve inançlarına uygun bir şekilde ve Doğu'ya ilişkin olaylara çok geniş ve ayrıntılı surette yer verilerek İslamiyet ve Doğu milletlerinin önemli ilişkileri gözetilerek kaleme alınmasına cüret ettiğim bu kitap..."³⁹

Süleyman Paşa'ya dek Türk tarihinin Osmanlı ve Selçukludan ibaret olduğu, eski Türklerden yabancı milletler gibi bahsedildiği, fakat Paşa ile birlikte bu yanlış görüşün sarsılarak varlık ve başlangıcımızın Osmanlılardan daha ileride olduğu anlaşılmıştır.⁴⁰

Târih-i Âlem, "Hilkat'ten Nuh Tufanı"na kadar, genel sekiz konuyu inceleyen bir giriş ile özel konulara ayrılmış on üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümdeki konular şunlardır: "Hükûmet-i Ferâine-i Mısıriyye, Asûriler ve Babililer, Mülûk-i Fûrs, İbrâniler, Çinliler, Hindliler, Tavâif-i Türk, Ermeniler, "Suriyeliler, Fenikeliler, Kartacalılar", Asya-yı Sûgrâ Milel-i Kadîmesi, Yunanlılar, Romalılar, Araplar".

Süleyman Hüsnü Paşa'nın incelediğimiz Târih-i Âlem adlı eserinin elimizdeki nüshası 993 sayfa olup, üzerinde basım tarihi yoktur. Târih-i Âlem'in orijinal nüshası, 3 Cemaziyelevvel 1293/1876 tarihli baskısı, 1016 sayfadır. Elimizdeki nüsha muhtemelen 1911 yılında basılmıştır. Bu konuda Yusuf Akçura, "Târih-i Âlem'in II. Abdülhamit devrinde yasak kitaplardan sayıldığı için nüshalarının Harbiye Mektebi Matbaası evrak mahzenine atıldığı ve uzun müddet orada kaldığını, İkinci Meşrutiyet devrinde Harbiye Mektebi Nazırı olan Tevfik Paşa -Süleyman Paşa'nın sadık öğrencilerinden ve derin hürmetkârlarından idi- Târih-i Âlem'i, çürümeye mahkum olarak bıraktığı köşeden çıkararak, yırtılıp çürümüş bazı yapraklarını mahv ü isbat (bir yazıyı

³⁹ *Tarih-i Alem*, sayfa numarasız başlangıç kısmı.

⁴⁰ Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, Baysan Yay., İstanbul 1972, s. 7.

düzeltilme, şurasını burasını değiştirme) ederek 1911 yılında tekrar basmış ve yayımlamıştır”⁴¹ der.

Târih-i Âlem’le alakalı olarak, yazıldığı dönemde iki tespit yapılmış olup, biri Ahmet Cevdet Paşa’ya, diğeri de Namık Kemal’e aittir.

Ahmet Cevdet Paşa, eleştirisini iki mektup ile dile getirmiştir. Birinci mektupta, “kitabın muhteva, lisan ve imlâ” açısından eleştirisi vardır. Tarih bakımından, Cevdet Paşa’nın iki itirazı vardır: Birincisi; Tevrat’a istinat ederek ilk insan Adem’den bu yana 6876 yıl geçtiğini yazan ve bunu Kur’an ile doğrulayan Süleyman Paşa’ya; “Halbuki, ibtida-yı hilkat-i âleme dair Kur’an-ı Kerim’de bir işaret bilmiyorum” diyerek, insanlığın yaşının çok daha eski olmasına (yirmi, otuz bin sene) mani bir hal bulunmadığını ve hatta kitabın otuzuncu sayfasında da buna benzer bir bilginin yer aldığını yazar. İkincisi ise; “cebiri” ilminde Mısırlıların öncülüğünü kabul etmeyen Cevdet Paşa, bu ilmi İslam alimi Şücaüddin’in icat ettiğini belirtir. “Def’a Süleyman Paşa’ya Mektûb” başlığıyla gönderdiği ikinci mektuptaysa; sadece kitabın diline ait eleştiriler bulunmaktadır.⁴²

Namık Kemal ise, “Târih-i Âlem’de hiçbir anakronoloji, hatta Cevdet Paşa’nın söylendiğinin aksine “mürettip hatası” bile olmadığını söyler.⁴³

Süleyman Paşa, tarihi; “nev-i beşerin âdât ve ahvâliyle terakkiyât ve fezâilinden ve tavâif-i büldânın vekayi-i maziyesinden bahs ve hikâye eder bir ilim” olarak tanımlar.⁴⁴

Târih-i Âlem’in “Hindliler ve Araplar” bölümünde hulâsa yapılmamış, diğer bölümlerde ise yapılmıştır. Günümüz tarih kitaplarında bile böyle bir yöntem söz konusu değildir ve bu önemlidir. Târih-i Âlem’in dili yazıldığı dönem için oldukça sade sayılabilir.

Târih-i Âlem’de Türkler bölümü 159 sayfadır. Bu bölüm, “İlk Çağ” konuları içinde Romalılar bölümünden sonra ikinci sırayı almaktadır. Bu hadise, o dönem için önemlidir.

⁴¹ Akçura, a.g.e., s.49; Akçura, *Yeni Türk*, s. 47.

⁴² Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir: Tetimme (40)*, yay. Cavid Baysun, TTK. Yay., Ankara 1991, s. 149-151

⁴³ Özbilgen, a.g.e., s. 254.

⁴⁴ *Tarih-i Alem*, s. 2.

Târih-i Âlem'de izlediği yöntemle bakarak; Süleyman Hüsnü Paşa'nın "Öğretici ve Araştırmacı Tarih Anlayışı"na sahip olduğu söylenebilir.

Türklerin ilk atalarının Hunlar ve Oğuz Han'ın ilk cihangir Türk hükümdarı olduğunu belirtmesi, eski tarih devirlerinden beri Asya'ya yayılmış ve hükmetmiş büyük bir Türk ırkının varlığını açıklaması; Hunlar, Macarlar, Tatarlar, Bulgarlar vs. Türk boylarının aynı ırktan geldiğini belirtmesi "Öğretici Tarih Anlayışı"nın Süleyman Paşa'da var olduğunu göstermektedir.

Târih-i Âlem'i vücuda getirirken çeşitli kaynaklardan yararlanması Paşa'nın "Araştırmacı Tarih Anlayışı"na sahip olduğunu göstermektedir. Bu kaynaklar, Târih-i Âlem'de iki başlık altında toplanmıştır.⁴⁵

1. Târih-i Âlem'e Mevaz (Kaynak) Olan Kitaplar

Tevrat, Mösyö Derui'nin Târih-i Umûmîsi (Victor Duruy, Histoire Generale, Paris t.y.) Mösyö Levi Alvares'in Târih-i Umûmîsi (Levi Perre Alvares, Nouveaux elements d'Histoire generale. Paris, t.y.), Mösyö dö Guderay'ın Târih-i Umûmîsi, Mösyö Potiyer'in Çin Târihi (Jean Pierre Guillaume Pauthier, Chine ou la Description Historique, Geographique et Litteraire de ce vast Empire d'après les documents chinois, 493 s.t 2 planş, Paris 1833), Mösyö Debuva dö Jansi'nin Hind Târihi (Raymond Xavier-Adolphe Philibert Dubois de Jancigny, Inde, 592 s., 82 planş, 5 harita, Paris 1845), Mösyö Vilson'un Hind Târihi (Horace Hayman Wilson, Histoire de l'Inde Anglaise de 1805 a 1835, 2v.Paris, 1846), Mösyö Dö Duign'in Hunlar Târihi (Joseph De Guignes, Histoire generale des Huns, Turcs, Mogols et autres Tartares occidentaux avant et apre Jesus Christ et Jusqu'a present, 4c, Paris 1756-1758), Mösyö Ksaviyer Raymond'un Tatar Târihi (Raymond Xavier, Afghanistan, Paris 1848), Mikail Vartabet'in Ermeni Tarihi, Tekmiletül-İber (Abdüllatif Subhi Paşa, Tekmiletül-İber, İstanbul 1278).

2. Târih-i Âlem'in Telifinde Müracaat Edilen Başlıca Kitaplar

Târih-i İbn-i Esir (İbn-i Esir, el Kâmil fi't-Tarih, 12 cilt, İstanbul'da 1851-1876), Târih-i İbn-i Haldûn (İbn-i Haldun, Mukaddime-i İbn-i Haldun'un Faslı Sadisi'nin Tercümesidir, trc. Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1277), Târih-i

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. Özbilgen, *a.g.e.*, s. 235-236. Parantez içerisindeki eser isimleri, A. Erol Özbilgen'in doktora tezinden alınmıştır.

Ebu'l-Fida (Ebul-Fida, el-Muhtasar fi Tarihül-Beşer, I-II, İstanbul 1869), Mürücüz-Zeheb (El Mes'ûdî, Mürücüz-Zeheb, Mısır, Bulak Matbaası, 1283 /1867), Bidâyetül-Kudemâ ve Hidâyetül-Hükemâ, Abdullah Bey'in Tabakatül-Arz'ı, Hülâsatüt-Tevârih (Hanyalı Mehmed Atıf, Hülâsatüt-Tevârih, I-II, İstanbul 1289), Müneccimbaşı Tarihi (Müneccimbaşı Ahmed Dede, Müneccimbaşı Târihi, Sahaiful-Ahbar Tercümesi, İstanbul 1285), Şecere-i Türkî (Ebu'l-Gâzi Bahadır Han, Şecere-i Türkî, İstanbul 1871-1874), Cihannümâ (Kâtib Çelebi, Kitab-ı Cihannüma, Müteferrika Matbaası, İstanbul 1145), Ahmet Hilmi Efendi'nin Târih-i Umûmîsi (Kitap Ahmed Hilmi Efendi'nin İngilizce'den çevirisidir. Chambers, W., trc. Ahmed Hilmi, Târih-i Umûmî, I-VI, İstanbul 1283/1866-1295/1878), Mösyö Buliye'nin Coğrafya ve Târih Diksonyeri (M. N. Bouillet, Dictionnaire Universel d'Historie et de Geographie, Paris 1868), Yunanistan-ı Kadîm Târihi (Aleksandr Kostantinidi Paşa, Târih-i Yunanistan-ı Kadîm, İstanbul 1286/1870), İskender Târihi (Târih-i İskender bin Filipos, Kahire, Bulak Matbaası, 1254/1838), Mösyö Buliye'nin Coğrafya ve Târih Atlas-ı Âlem'i (M. N. Bouillet, Atlas Universal d'Histoire et de Geographie, Paris 1868), Mösyö Masperun'un Mîlel-i Şarkiyye Târih-i Kadîmi (G. C. Charles Maspero, Historie ancienne des peuples de l'Orient, Paris 1875), Mösyö Gudo'nun Târih-i Mîlel'i, Fransa Sâlnâme-i Coğrafyaları.

Netice itibariyle Süleyman Paşa,araştırmacı ve yenilikçi bir düşünce sistemine sahiptir. Mebani-ül-İnşa ve Târih-i Âlem isimli eserlerinde o zamana kadar emsaline rastlanmayan konuları ele alması ve özellikle Bağdat'ta sürgün bulunduğu yıllarda bir yandan Umdetül-Hakayık'ı kaleme alırken, diğer taraftan din, dil, eğitim, kültür, ekonomi, ticaret, maliye, askerlik ve şehircilik konularında istatistik değerler vererek hazırlamış olduğu Hıttâ-i İrakîyye Layihası titiz bir gözlemci ve araştırmacı olduğunun belgeleridir⁴⁶.

⁴⁶ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 188.